

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонида биноан 1994 йил Мирзо Улугбек таваллудининг 600 йиллиги муносабати билан мамлакатимизда катта тантаналар ва халқаро илмий анжуманлар ўтказилди. Парижда ҳам ЮНЕСКО қарори билан учрашувлар ва конференциялар бўлиб ўтди. Улугбек 1394 йилнинг март ойида Эроннинг гарбидаги Султония шаҳрида, бобоси Темурнинг харбий юриши пайтида тугидди. У Шохрух Мирзонинг тўнгич ўгли бўлиб, унга Мухаммад Тарагай исми берилган, лекин болалигидаёқ у Улугбек деб атала бошлаб, бу исм кейинчалик унинг асосий исми бўлиб қолди.

Улугбекнинг болалик йиллари бобоси Темурнинг харбий юришларида ўтди. 1405 йил Хитойга қилинаётган юриш бошида Темур вафот этгач, икки йил давомида унинг авлодлари ўртасида тахт учун кураш давом этди ва бу курашда Темурнинг кенжа ўгли Шохрухнинг кўли баланд кедди. Лекин Шохрух ўзига пойтахт қилиб Хиротни танлаб, Мовароуннахр пойтахти Самарқандни эса ўгли Улугбекка топширди. Шундай бўлса ҳам Шохрух Эрон ва Туроннинг ягона ҳокони деб ҳисобланарди.

Шохрух тўнгич ўгли Улугбекни 1411 йили Мовароуннахр ва Туркистоннинг ҳокими этиб тайинлайди. Улугбек 17 ёшида ҳоким бўлиб, бобосидан фарқли ўларок харбий юришлар билан қизиқмас, кўпроқ илм-фанга мойил эди. Афсуски, Улугбекнинг бошланғич маълумоти ва мураббий ҳамда устозлари ҳақида аниқ маълумот сақланмаган. Улугбек болалик йилларида бувиси Сароймулкхоним тарбиясида бўлган. Албатта биз бу аёл ўзининг сеvimли набирасига ўқув-ёзувни ўргатгани ҳамда тарихий мавзудаги ҳикоя ва эртакларни сўйлаб берганлигини тахмин қилишимиз мумкин. 1405—1411 йилларда амир Шох Малик ёш мирзонинг отабеги бўлган. Лекин у Улугбекка асосан харбий ва сиёсий тарбия бера олиши мумкин эди.

Улугбекнинг устозларидан бири мунажжим Мавлоно Аҳмад бўлганлигини тахмин қилиш мумкин, чунки бу киши Темурнинг саройидаги энг йирик олимлардан бўлиб, сайёраларнинг келажак икки юз йиллик таквимлари жадвалларини туза олган. Лекин Улугбекнинг ўзи кейинчалик асосий асари бўлган «Зиҳ»ида фақат қозизода Румийни «устозим» деб атади. Ҳақиқатан ҳам қозизода 1360 йилларда тугилган бўлиб, 20-25 ёшларида, яъни Улугбек тугилмасиданок Темурнинг сарфига ўтади. Натижада Улугбек умрининг илк давриданок Мавлоно Аҳмад ва қозизода Румий каби астроном ва математиклар таъсирида улғаяди. Шу сабабли унинг ҳаётида аниқ файл ар муҳим аҳамият касб этади.

Улугбек йигирма ёшларида ўз даврининг йирик олимларидан бўлиб, унинг ҳокимлиги давридаги муҳим янгиликлар бутун Ўрта аср маданияти тарихида улкан аҳамият касб этди. Улугбекнинг ходи-ми бўлмиш гиёсиддин Жамшид Коший 1417 йили Самарқанддан Қашғарга отасига ёзган мактубида Улугбекнинг фаолияти ва билимдонлигини қуйидагича таърифлайди: «Аллоҳга ва унинг неъматларига шукроналар бўлсунки, етти иклининг фармонбардори, Ислом подшоҳи (яъни Улугбек — А. А.) донишманд кишидирлар. Мен бу нарсани одоб расми юзасидан айтаётганим йўқ. Ҳақиқат шуки, аввало у киши қуръони қаримнинг аксарият қисмини ёддан била-дилар. Тафсириларни ва муфассирларнинг ҳар бир оят ҳақидаги сўзларини ақлда сақлайдилар ва ёддан биладилар ва арабчада гоят яхши ёзидилар. Шунингдек, у киши фикҳдан анча хабардорлар, мантик маъноларининг баёни ва усулларидан ҳам хабардорлар.

У киши риёзиёт фанининг барча тармоқларини мукамал эгаллаган ва шундай жиддий

махорат кўрсатганларки, кунлардан бир куни отда кетаётиб, 818 йил ражаб ойининг ўнинчи ва ўн бешинчи кунлари орасидаги (мелодий 1415 йил 15-20 сентябр) душанба куни йил мавсумининг кайси кунига муносиб келишини аниқлашни айтадилар. Шунга кўра отда кетаётиб, хаёлий ҳисоб билан куёшнинг таквими ўша куни бир даража ва икки дакика эканлигини топдилар. Кейин отдан тушгач, ҳисоб тўғрилигини бу банди бечорадан (Кошийдан — А. А.) сўраб, аниқлаб олдилар.

Ҳақиқатан ҳам, хаёлий ҳисобда кўп микдорларни ёдда тутмок ва бошқа микдорларни буларга асосланиб топмок керак. Лекин инсоннинг ёдлаш қуввати заифдир ва у даража дақиқаларини у қадар аниқ ҳополмайди. Инсон бино бўлганидан бери шу кунгача хали ҳеч кимса бу қадар аниқ ҳисоблай олмаган эди.

Киска қилиб айтмоқчиманки, у киши бу фан соҳасида гоят катта маҳоратга эришганлар, юлдузшуносликка тааллуқли амалларни яхши бажарадилар ва чуқур далиллар билан худди керагидек исботлайдилар. «Тазкира» ва «Тухфа» дан шу қадар зўр даре ўтадиларки, уларга кеч қандай кўшимча қилишнинг ҳожати қолмайди».

Улугбекнинг илмга қизиққанлиги ва мамлакатнинг равақини кўзлаганлиги туфайли янги усулдаги билим юрти — мактаб ва мадрасалар барпо қилишга қарор қилиб, деярли бир вақтнинг ўзида Самарқанд, Бухоро ва ғиждувонда учта Мадраса барпо этади.

Самарқанддаги Мадраса қурилиши 1417 йили бошланиб, уч йилда ниҳоясига етказилади. Тез орада Улугбек мадрасага мударрис ва олимларни тўплай бошлайди ва шу тариқа унинг Самарқанддаги астрономик мактаби шаклланади. Бу мактабнинг асосий мударрислари илмий ишларига қулай шароит ва паноҳ излаб Темур давридаёқ Самарқандга келган Тафтазоний, Мавлоно Аҳмад ва қозизода Румий каби олимлар эди. қозизоданинг маслаҳати билан Улугбек Хуросоннинг Қошон шаҳридан Гиёсиддин Жамшид Қошийни чақиртиради. Самарқандга Мовароуннахрнинг турли шаҳарларидан ва Хуросондан тўпланган олимларнинг сони, 1417 йилга қелиб 100 дан ортиб кетади. Улар орасида адиблар, муаррихлар, хаттотлар, рассомлар, меъморлар бор эди. Пекин астрономия ва математика соҳасидаги олимлар шарафлироқ ва обрўлироқ эди. Улар орасида Қозизода билан Қоший энг салобатли ва нуфузли эдилар.

1420 йили Самарқанд мадрасасининг тантанали очилиши бўлади. Зайниддин Восифий «Бадоиъ ул-вақоиъ» китобида айтишича, биринчи мударрис этиб мавлоно Шамсуддин Мухаммад Хавафий тайинланади. Мадрасада асосий маърузаларни Қозизода, Улугбек, Қоший ва кейинроқ Али Қушчи ўқийдилар.

Улугбек барпо этган Самарқанд мадрасаси ва илмий тўғараги Шарқ маданияти ва фани тарихида улкан аҳамият қасб этди, мамлакат равақида, шунингдек, кўп халқларнинг маданий ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Бу ерда кўплаб буюқ сиймолар шаклланди. Жумладан, Хуросоннинг Жом шаҳрида 1414 йили тугилган бўлажак шоир Жомий Улугбекнинг Самарқанд мадрасасида таҳсил кўрди. Бу ерда у Қозизода, Улугбек ва Али Қушчи каби улкан олимларнинг маърузаларини эшитди ва уларнинг тарбиясида бўлди.

Улугбек атрофида тўпланган Самарқанд олимлари катта аҳамият берган энг муҳим илмий йўналишлардан бири астрономия фани эди. Ислолдаги энг аввалги астрономик асарлар «Зиж» деб аталиб, улар асосан жадваллардан иборат бўлган. Улугбекдан аввал ёзилган энг муқаммал «зиж»лар Берунийнинг «қонуни Масъудий»си ва Насриддин Тусийнинг 1256 йили ёзиб, Хулашхонга тақдим этган «Зиж Элхоний» асари эди. XV аср бошларида ёзилиб, Шохрухга аталган Жамшид Қошийнинг «Зиж Хоконий» асари асосан хитой ва мўғул анъаналарига асосланган бўлиб, ислом мамлакатлари учун деярли

ахамиятга эга эмас ва илмий жихатдан ҳам анча сайёз эди. Мовароуннахрда эса мўгул истилосидан кейин бирорта «зиж» ёзилмаган эди. Ана шу сабабларга кўра Улугбек энг аввало астрономик изланишларни йўлга кўйиши, бунинг учун расадхона барпо этиши керак эди. Бу ҳақда Абу Тохирхўжа бундай хабар килади: «Мадрасага асос солинганидан тўрт йил кейин Мирзо Улугбек козизода Румий, Мавлоно гиёсиддин Жамшид ва Мавлоно Муиниддин Кошонийлар билан маслахатлашиб, Кўхак тепалигида Оби Рахмат аригининг бўйича расадхона биносини курдиради. Унинг атрофида эса баланд хужралар барпо этади».

Расадхона курилиши 1424 йилдан 1429 йилгача давом этади. Расадхона битиши билан астрономик кузатишлар бошланиб кетади. Расадхона билан мадрасанинг биргаликдаги фаолияти Улугбек илмий мактабида астрономия ва математикани Ўрта асрлар даврида энг юкори поғонага кўтариш имконини берди.

Давлат ишлари билан боглик бўлган юриш-кўчишлар, расадхонадаги кузатишлар ва мадрасадаги дарслар, ундан ташкари илмий ишларга умумий раҳбарлик қилиш ҳам Улугбекнинг кўп вақтини олади. Шунинг учун бўлса керак, бевосита Улугбек номи билан боглик илмий асарлар сони жихатдан кўп эмас — улар тўртта.

Улугбек илмий меросининг энг асосийси, маълум ва машхури унинг «Зиж»и бўлиб, бу асар «Зижи Улугбек», «Зижи жадиди Гурагоний» деб ҳам аталади. «Зиж»дан ташкари унинг математик асари «Бир даража синусини аниқлаш ҳақида рисола», астрономияга оид «Рисолайи Улугбек» (ягона нусхаси Хиндистонда, Алигарх университетида кутубхонасида сақланади) ва тарихга дойр «Тарихи арбаъ улус» («Тўрт улус тарихи») асаридир.

Улугбек «Зиж»и ўз таркибига кўра VIII-IX асрларда бошланган астрономик анъанани давом эттирса ҳам илмий даражаси уларга нисбатан бекиёс баланддир. Бу асар икки қисмдан: кенг муқаддима ва 1018 собита юлдузнинг ўрни ва ҳолати аниқлаб берилган жадваллардан иборат бўлиб, муқаддиманинг ўзи мустақил тўрт қисмни ташкил қилади. Муқаддиманинг бошида куръондан юлдузлар ва сайёраларга тааллуқли оятлар келтирилади. Улугбек бу билан астрономик кузатишларнинг зарурлигини гоёвий асосламоччи бўлади. Муқаддиманинг кейинги қисмида Улугбек ушбу сўзларни битган: «Сўнг, парвардигор бандаларининг факиру хакири, улардан Аллоҳга энг интилувчиси Улугбек ибни Шохрух ибни Темур Кўрагон бундай дейди...». Бу сўзлардан кўринадики, «Зиж»нинг муаллифи Улугбекнинг ўзи бўлган. Бирок бу ишда унга ёрдам берганларни Улугбек куйидаги сўзлар билан одилонга тақдирлайди: «Ишнинг бошланиши олимлар алломаси, камолот ва ҳикмат байроғини ўрнатган, таҳлил ва таҳқиқ маслақида бўлган козизода Румий деб шуҳрат қозонмиш жаноби ҳазрат Мавлоно Салоҳ ал-милла ваддин Мусонинг, унга раҳмат ва кафронлар бўлсун, ва ҳазрат Мавлоно Аъзам, оламдаги ҳукамоларнинг ифтихори, қадимги билимларда муқаммал, масалалар мушқилотларини ҳал этувчи Мавлоно гиёс ал-милла ваддин Жамшид, Аллоҳтаоло унинг қабрини салқин қилсун, иккисининг қўллаши ва ёрдамида бўлди...

Аҳвол бошида ҳазрат Мавлоно марҳум гиёсиддин Жамшид: «Ажи-бу доъи Аллоҳ» чакиригини эшитиб, тоат билан ижобат этди ва бу жаҳон дорулгурурдан у жаҳон дорулсурурга рихлат этди. Иш асноси-да, ҳали бу муҳим асар бажарилиб тугатилмасидан, ҳазрат устоз козизода, Аллоҳ таоло уни раҳмат қилсин, парвардигор раҳматига пайваста бўлди.

Бирок фарзанди аржуманд Али ибни Муҳаммад Қушчи болалик йилларидан фанлар

сохасида илгорлаб боради ва унинг тармоклари билан машгул. Умид ва ишонч комилки, унинг шухрати иншооллох, якин замон ва тез онларда жахон атрофлари ва мамлакатларга таркала-ди. Ва бу мухим китоб тамомила ёзилиб бўлди. Юлдузларнинг сифатларидан кузатилган барча нарсалар имтихон килиниб, бу китобга киритилиб собит этидди».

Бу келтирилган катта парчадан кўринадики, козизода Улугбекнинг устози бўлган ва «Зиж»нинг анча қисми унинг иштирокида ёзилган. Бундан яна шу нарса кўринадики, Улугбек Самарканддаги яна бир йирик олим Жамшид Кошийни устоз демайди, балки унинг ёши Румийдан катта бўлгани учун Мавлонойи Аъзам дейиш билан чекланади. Хакикатан ҳам, у киши Самаркандга 1416 йили, яъни Улугбек 22 яшар навкирон йигит ва олим сифатида танилганда келади ва у расадхонадаги кузатишлар бошланиши биланок вафот этади. Бирок фан тарихидан шу нарса маълумки, Коший «Зиж»нинг назарий қисмини араб тилига таржима этган ва хозир бу таржиманинг нусхалари мавжуд. Демак, бундан кўринадики, Улугбек аввал «Зижнинг назарий қисмини ёзган, сўнг жадвал қисми узок кузатишлар натижасида тузилган. Коший эса назарий қисм ёзилиши билан уни арабчага ағдарган ва жадваллар устида ишлар бошланишида вафот этган. Яна бир диққатга сазовор нарса, бу Улугбек Али Кушчини «фарзанди аржуманд» дейишидир. Аслида Али Кушчи унинг фарзанди эмас, шогирди бўлиб, илм сохасида устозига Абдуллатиф ва Абдулазизлардан, яъни ўз фарзандларидан ҳам содик ва вафодор эди. Шунинг учун ҳам Улугбек унга ўз ўғлидек қарар эди ва унинг ёрдами билан «Зиж»-ни фарзанди аржуманд Али ибн Мухаммад Кушчи... иттифоклигида» поёнига етказди.

Энди «Зиж»нинг мазмуни хақида тўхталайлик. Асарнинг биринчи — «Таърих, яъни хронологиянинг маърифати» деб номланган мақола (китоби) етти бобдан иборат бўлиб, у эралар ва календар масалаларига бағишланган. Бу бобларда исломда кўлланиладиган асосий эра — хижрий эра, сурёний-юноний эра, «жалолий» эра, хитой ва уйгур эраси, форсий-қадимий эра ва бу эраларда келтирилган саналарни биридан бирига мослаштириб кўчириш ҳамда бу эралардаги машхур кунлар хақида бахс юритилади. Бундан ташқари ушбу мақолада туркий мучал йиллари хақида ҳам муфассал баён этилади.

Иккинчи — «Вактлар ва унга тааллуқлик нимарсалар» деб номланган мақола 22 бобдан иборат. У асосан математика ва сферик астрономия масалаларига бағишланган. Иккинчи ва учинчи бобларда ўрта асрлар учун энг аниқ бўлган синуслар ва тангенслар жадваллари келтирилади. Мақоланинг тўртинчи бобида Улугбек эклиптиканинг (фалак ул-бурж) осмон экваторига (муъаддал уннаҳор) оғиш бурчагининг микдорини келтиради. Бу ҳақда у бундай дейди: «Бизнинг кузатишимизча, энг катта оғиш (яъни эклиптиканинг осмон экваторига оғиши) бурчагини йигирма уч даража ўттиз дақиқа ўн етти сония топдик». Улугбек топган бу микдор ўрта асрлар даври учун анча аниқ эди. Шунинг ҳам айтиш керакки, бу бурчакнинг микдори барча давр астрономлари учун катта аҳамиятга эга эди, чунки ёритгичлар ва яшаш жойларининг аниқ координатларини топиш шу бурчак микдорига боғлиқ эди.

«Зиж»нинг учинчи мақоласи 13 бобдан иборат бўлиб, фақат астрономия масалаларига бағишланган. Бунда куёш, Ой ва беш сайёра-минг ҳаракатлари хақида бахс юритилади. Асарда келтирилган жадвалларнинг аксарияти шу мақолага тааллуқлидир. Бу жадваллар орасида энг аҳамиятга эга бўлгани 13-бобда келтирилган ва «Тургун юлдузларнинг узунлама ва кенглама бўйича ҳолатларини аниқлаш» деб аталган

юлдузлар жадвалидир. Улугбек «Зиж»ининг бошка «зиж»-лардан фаркини кўрсатиш учун шу ерда мазкур жадвал бошидаги унинг сўзларини келтирамиз. У айтади: «Птолемейгача бўлган астрономлар бир минг йигирма икки юлдузнинг ҳолатини аниқладилар. Птолемей эса уларни олтига катталиқ бўйича тартиблаб, ўз «Алма-жистий»сида келтирди. Уларнинг энг каттаси — биринчи катталиқ-да, энг кичиги эса олтинчи катталиқдир. Хар бир катталиқни у уч қисмга ажратди. Уларни бир-бирдан фарқ қилиш учун қирк саккиз юлдуз туркумига жойлаштирди. Уларнинг йигирма биттаси фалак ул-бурждан (эклиптика) шимолда, ўн иккитаси фалак ул-буржда ва ўн бештаси фалак ул-бурждан жанубда жойлашади. Бу юлдузлардан айримлари шу юлдуз туркумларининг ўзида, айримлари эса туркумдан ташқарида жойлашади. Бу кейингиларни юлдуз туркумларининг ташқи юлдузлари деб ҳисобланади.

Абдурахмон Сўфий тургун юлдузларни аниқлаш тўғрисида махсус китоб ёзган, барча қишлоқлар унга мурожаат қиладилар ва уни қабул этадилар.

Биз эса юлдузларнинг осмон қуррасидаги ҳолатини қузатишимизга қадар улар ҳақида Абдурахмоннинг китобидагига асосланардик. Бирок ўзимизда қузатганимиздан кейин баъзи юлдузларнинг ҳолати унинг китобидагига мана қандайлигини кўрдик. Аллоҳ бизнинг қузатишларимизга таовун берганидан сўнг, бу юлдузлар ва бошка юлдузларнинг ҳолатлари Абдурахмоннинг айтганига зид эканлигининг шохиди бўлди. Биз бу юлдузларни ўз қузатишимизга мана қандай ҳолда қурага жойлаштирганимизда эса қузатганимизга ҳеч зид қилмаганлигини кўрдик. Биз бунга имонимиз. Биз барча юлдуз туркумларидаги юлдузларни қузатдик. Лекин бундай йигирма етти юлдуз мустасно, чунки уларнинг жанубий масофаларининг катталиғи туфайли улар Самарқандда кўринмасди. Бу Самарқандда кўринмайдиган юлдузлардан еттитаси Мижмара («қурбонгоҳ») юлдуз туркумидан, саккизтаси Сафина («Кема») туркумидан — булар 36-нчи юлдуздан 41-нчигача ва 44,45-юлдузлар; ўн биттаси Кентаврус («Кентавр») туркумидан — булар 27-нчидан охиригача ва яна битта Сабъ («Хайвон») юлдуз туркумидан — бу 10-нчи юлдуз.

Шу йигирма етти юлдузни биз қитобимизга Абдурахмон Сўфий санаси билан келтирамиз. қолган саккиз юлдуз ҳақида Абдурахмон Сўфий ўз китобида уларни Птолемей қурган ерда ҳеч қандай юлдуз топмаганлигини айтган. Биз ҳам хар қанча ҳаракат қилсак-да, ўша жойларда ҳеч қандай юлдузни топмадик. Шунинг учун биз ҳам у саккиз юлдузни бу қитобимизда келтирмаймиз. Бу юлдузлар Мумоик ал-аинна («Жилов ушловчи»)нинг 14-нчи, Субънинг 11-нчи юлдузи ва Хутдан ташқарида, жанубдаги олтига юлдуздир». Келтирилган парчадан кўринадики, Улугбекнинг юлдузлар жадали ўрта асрлар давридаги энг нодир ва муқаммал жадал бўлган. Бу парча Улугбек расадхонасида юлдузлар глобуси ясалган, деган хулосага ҳам олиб келади.

«Зиж»нинг охириги — «Юлдузларнинг доимий ҳаракати» деб номланган тўртинчи мақола икки бобдан иборат ва у асосан илми нўжумга бағишланган.

Улугбек «Зиж»и ўрта асрлардаги энг муқаммал астрономик асар бўлиб, тезда замондошларининг диққатини ўзига жалб этди. Энг аввал бу асар Самарқандда Улугбек атрофида тўпланган олимлар ижодига таъсир кўрсатди. «Зиж»ни ўрганиш шуни кўрсатадики, у асосан амалий қўлланишга мўлжалланган бўлиб, назарий масалаларни баён этишни Улугбек олдига мақсад қилиб қўймаган. Шунинг учун бўлса керак, «Зиж»ни биринчи бўлиб Самарқанд олимларининг ўзи, хусусан Али Қушчи шарҳлайди. Ундан кейинги шарҳларни Мирам Чалабий ва Хусайн Биржандийлар ёзади.

1449 йили Улугбекнинг фожиали ҳалокатидан сўнг Самарқанд олимлари аста-секин

Якин ва Ўрта Шарк мамлакатлари бўйлаб таркалиб кетадилар. Улар ўзлари борган ерларга Самарканд олимларининг ютуқларини ва «Зиж»нинг нусхаларини ҳам етказдилар. Хусусан Али Кушчи 1473 йили Истамбулга бориб, у ерда расадхона куради. Шу тарика Улугбек «Зиж»и Туркияда таркалади ва Туркия оркали Оврўпо мамлакатларига ҳам етиб боради.

Хозирги кундаги маълумотларга кўра «Зиж»нинг 100 га якин форсий нусхаси ва 15 дан ортиқ арабий нусхаси мавжуд. Ўрта асрларда ёзилган ҳеч бир астрономик ёки математик асар бунчалик оммавий ва кенг маълум бўлмаган. «Зиж» мусулмон мамлакатларининг деярли барчасида ўрганилган ва шархланган. Уни шархланган олимлардан куйидагиларнинг номларини эслатиш мумкин: Шамсиддин Муҳаммад ибни Абул Фатх ас-Сўфий ал-Мисрий (ваф. тах. 1495), Абулқодир ибни Рўёний Лахижий (ваф. 1519), Мирам Чалабий (ваф. 1525), Абдулалӣ Биржандий (ваф. 1525), гиёсиддин Шерозий (ваф. 1542).

Улугбек «Зиж»и айникса Шиндистон олимларига кучли таъсир кўрсатди. Самарканд олимларининг илмий анъаналарини Шиндистонга Бобурнинг ўзи етказган деган маълумот бор. Бобурнинг ворислари утмишдаги шохларга ўхшаб атрофларига олимларни тўплайдилар ва уларнинг илмий изланишларига шароит яратадилар. Хинд олимлари кўп тарафдан Самарканд олимларига таклид қиладилар. Масалан, Шох Жаҳон замонида Лаҳор ва Дехлида ишлаган Фаридиддин Масъуд ал-Дехлавий (ваф. 1629) «Зиж Шох Жаҳоний» номли асар ёзади: ундаги мақола ва бобларнинг сони худди Улугбек «Зиж»идагидек ва жадвалларнинг ҳам кўп қисми Улугбекдан олинган. Йирик хинд олими Савой Жай Синг (1686—1743) ҳам ўзининг «Зиж Муҳаммадшохий» асарини Улугбек «Зиж»ининг катта таъсири остида ёзган.

«Зиж»нинг гарбий Оврўпо фанига ҳам таъсири катта бўлди. Умуман олганда гарбий Оврўпо Темур ва унинг фарзандларини, айникса Улугбекни XV асрданок биларди. Али Кушчининг Истамбулдаги фаолияти туфайли Улугбекнинг олимлиги хақидаги хабар ҳам Оврўпога таркалади.

1638 йили Истамбулга инглиз олими ва шарқшуноси, Оксфорд университетининг профессори Жон Гриве (1602—1652) келади. кайтишида у ўзи билан Улугбек «Зиж»ининг бир нусхасини Англияга олиб кетади. 1648 йили аввал «Зиж»даги 98 юлдузнинг жадвалини чоп этади. Ўша йилнинг ўзида Гриве «Зиж»даги географик жадвални ҳам нашр этади. 1650 йили эса у «Зиж»нинг биринчи мақоласининг лотинча таржимасини нашр этади. Гриве 1652 йили мазкур охириги икки ишни қайта нашр этади. Яна бир инглиз олими ва шарқшуноси Томас Хайд (1636—1703) «Зиж»даги тургун юлдузлар жадвалини 1665 йили форсча ва лотинча-да нашр этади. Шуниси диққатга сазоворки, Хайд Гривсининг ишларидан бутунлай беҳабар эди. Демак, «Зиж»нинг нусхалари қандайдир йўллар билан унга ҳам етиб келган.

Хайднинг нашридан 15 йил кейин поляк олими Ян Гевелий (1611—1687) Данцигда «Зиж»нинг айрим жадвалларини нашр этади. Бундан кейин XVIII ва XIX асрларда катор Оврўпо олимлари «Зиж»нинг айрим қисмларини нашр этадилар. Француз шарқшуноси Л.А. Седийо (1808—1876) «Зиж»нинг тўрттала мақоласи олдидаги сўзбошилари ва муқаддимасининг французча таржимасини 1847—1853 йилларда нашр этади. Ва ниҳоят, XX аср бошларида америкалик олим Э. Б. Нобл «Зиж»нинг Англия кутубхоналарида сақланадиган 28 кўлёмаси асосида юлдузлар жадвалининг инглизча таржимасини нашр этади (Вашингтон, 1917).

Шундай бўлишига қарамай Улугбек «Зиж»и умуман олганда тўлиқ равишда ўрганилмаган

ва бирор замонавий тилга тўла таржима этилмаган.

1994 йил Улугбек таваллудининг 600 йиллиги муносабати билан «Зижи жадиди Гурагоний»нинг биринчи бор тўлигича рус тилига таржимаси босиб чиқарилди. Шу йили яна Улугбекнинг «Тарихи арбаъ улус» асари ҳам узбек тилида Тошкентда нашр этилди.

А. Ахмедов